

С. 162–172; Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С. 87.

2. Сиваченко М., Деко О. Назв. праця. – С. 166.

3. Докладніше про М.І.Лілеєва див.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 43–44; Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920: Біобібліографічний покажчик. – Ніжин, 1998. – Ч. I. – С. 101–103 та ін.

4. От издателя // Черниговская газета. – 1877. – №1. – С. 1.

5. Там само. – С. 1.

6. Бар Ф. О причинах малодоходности и упадка сельскохозяйственного производства // Черниговская газета. – 1878. – №19, 20, 25.

7. Черниговская газета. – 1877. – №2. – С. 1.

8. Письмо в редакцию // Черниговская газета. – 1878. – №1. – С. 2.

9. Черниговская газета. – 1878. – №14. – С. 3.

10. Черниговская газета. – 1877. – №2. – С. 2.

11. Там само. – 1878. – №49. – С.2.

12. Там само. – 1878. – №14. – С. 3.

13. Там само. – 1878. – №26. – С. 3.

14. Д-ба П. О местечке Понорница // Черниговская газета. – 1878. – №12. – С. 3.

15. Черниговская газета. – 1877. – №10. – С. 2.

16. Там само. – 1878. – №19. – С. 3.

17. Случайный фельетон капитана Бонвиван // Черниговская газета. – 1978. – №31. – С. 1.

18. Военные тосты капитана Бонвиван // Там само. – №39. – С. 1.

19. Капитан Бонвиван. Ах, почему не турок я! // Там само. – №41. – С. 1.

20. Капитан Бонвиван. Лебединая песня о городских выборах // Там само. – №44. – С. 1.

Т.В.Коростильов

Європа очима професора І.Г.Турцевича

Доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка у своїй статті "Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст." зазначає: "Із часу заснування університетів у середньовічній Європі, в епоху Відродження космополітизм учених став невід'ємним атрибутом академічного життя, хоча інтеграція науки є феноменом ХІХ ст." [1]. Оскільки процес такої інтеграції, як і сам космополітизм, не є явищем однозначним для різних країн протягом одного часу, то доцільним виявляється звертання до вивчення стерео-

типів як чинника, що значною мірою формує особливості інтеграційних процесів.

Проблема сприйняття західного світу взагалі і Європи зокрема суттєво перевищує обсяги спеціальної статті. Однак видається необхідним наголосити на важливості вивчення культурних стереотипів, що формувалися в середовищі російської наукової та освітньої інтелігенції наприкінці XIX ст. Насамперед актуальним виступає дослідження стереотипів науковців стосовно тих чи інших європейських народів, їхнього побуту, звичаїв, релігійності та освіченості. Значною мірою подібні стереотипи визначали шляхи розвитку російської науки, безпосередньо впливаючи на формування зацікавлень і напрямків наукових контактів.

У галузі класичної філології та античної історії одним з найважливіших джерел отримання інформації про європейські країни і місцеві наукові школи були закордонні відрядження з метою поглиблення знань грецьких та римських старожитностей. Серед багатьох відомих учених антикознавців Російської імперії привертає увагу постать випускника Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ) Івана Григоровича Турцевича. Матеріали з Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжин, Центрального державного історичного архіву в м.Київ та Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського та ряд наукових і науково-публіцистичних праць ученого дають можливість розглянути в загальних рисах проблему сприйняття європейських реалій останньої чверті XIX ст. крізь призму особистості Івана Турцевича.

Справа його відрядження, ймовірно, була ініційована колишнім професором Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту професором НІФІ Ріхардом Августовичем Фохтом¹; одночасно з ним, у 1875 р. Іван Турцевич перевівся з Петербурга до Ніжина. Саме йому молодий викладач гімназії адресував свій звіт за півріччя від 29 лютого 1880 р. [2].

Будучи одним з найкращих випускників першого випуску НІФІ в 1879 р., Іван Турцевич отримав 21-го липня призначення в одну з кращих гімназій на території України, а саме в І Київську гімназію, звідки і був відряджений за кордон з метою поглиблення знань і покращення стану здоров'я вже 18-го серпня того ж року. Отримання відповідних дозволів і оформлення документів забрало досить багато часу, що змусило його, всупереч рекомендації лікаря, одразу вирушити в Рим. У листах Турцевича подорожні враження від першої закордонної поїздки практично відсутні. Винятком виступає лист брату Йосипу з Відня [3], в якому він описує перше, що вразило виховану в російській культурі людину і стало

¹ Р.А.Фохт (1834–1911), доктор класичної філології, професор НІФІ з 1875 р.

першим культурним шоком – неможливість випити чаю. В готелях на території Австро-Угорщини вранці не подавали чай, що було цілковито незвичним для росіянина.

Зима 1879–1880 рр. видалася ранньою і холодною, вже в середині жовтня в Києві лежав сніг. Особливо від холоду потерпали країни Південної Європи. Паніка італійської влади, спричинена наслідками похолодання, дозволила Турцевичу дещо іронічно висловитися щодо зими, яка навіть для такого мешканця "півночі", як він сам (тобто для людини досить хворобливої), виглядала досить пристойною осінню. Однак непристосованість італійських будинків до холоду, відсутність подвійних вікон і хорошого опалення ускладнювали побут у Римі. Серед незручностей Рима Турцевич виділяв вузькі, затінені високими будинками вулиці.

У кінці лютого в Римі традиційно святкується карнавал. Майже увесь час святкування молодий 23-річний викладач провів у квартирі, уникаючи шуму і бурхливого вуличного життя, оскільки вважав, що темні вулиці міста, близькість давніх руїн і музеїв погано впливають на слабкі натури італійців.

Іван Турцевич протягом першого відрядження в Італію вів усамітнене життя, не шукаючи випадкових знайомств, мотивуючи це значною сором'язливістю. І навіть оцінюючи потенційні можливості знайомств, як випадкових, так і за рекомендаціями, обмежував їх або росіянами, або німцями.

У російському посольстві Іван Турцевич отримав рекомендацію до Вольфганга Гельбига, котрий у той час був секретарем Німецького археологічного інституту. Ця рекомендація була особливо корисною з огляду на можливість доступу до багатой бібліотеки інституту. В заняттях Турцевич віддавав перевагу вивченню топографії давнього Рима, його монументальним залишкам та епіграфічним пам'яткам. Також значну увагу звертав на проблеми методики вивчення і викладання класичної філології. Як філолог-класик Іван Григорович сприймав сучасний йому Рим крізь призму давнього міста. Будівельний бум кінця XIX ст. одночасно і виступав загрозою для збереження та вивчення пам'яток римської старовини, і прискорював археологічні дослідження в місті. Сучасні ж мешканці міста, "пигмеи потомки", своїми потребами та повсякденним життям створювали труднощі у вивченні старожитностей. Лихом Рима та Італії Турцевич вважав самих римлян та італійців узагалі, прирівнюючи їх до людей середньовічних, з відповідним низьким рівнем культури. Якщо варвари руйнували стільки, скільки вважали за стратегічно необхідне, то справжніми руйнівниками монументальних залишків римської старовини виступали самі римляни [4]. Аркади акведуків, амфітеатри і палаци руйнувалися заради дешевого і близького будівельного матеріалу, мармурові скульптури перепалювалися на вапно. Тривалий процес

руйнування і значний занепад культури призвели зрештою до того, що нащадки давніх римлян не могли вже самі собі пояснити призначення античних монументальних споруд і з ними пов'язувалися часом цілковито фантастичні легенди. Таким чином, Турцевич сприймав Рим, як відірваний від реальної дійсності об'єкт дослідження; місто споруд і науковців, а не мешканців і повсякденного життя. У якості основної причини негативного ставлення вченого-антикознавця до мешканців Рима та Італії можна виділити відсутність історичної пам'яті у місцевого населення, що прирівнювалося до варварства в найгіршому значенні цього терміна і, в свою чергу, вело до занедбання та руйнування пам'яток давньої історії та культури.

На момент першого відрядження Іван Григорович не володів італійською мовою. Однак наполегливі рекомендації Р.А.Фохта і необхідність спілкування з людьми, серед яких жив молодий викладач, підштовхнули його до вивчення мови. Крім того, італійською виходило досить багато праць з історії, топографії та археології Рима. В філологічному плані Турцевич досить високо ставив італійську серед сучасних європейських мов. У своїй роботі 1912 р. [5] він згадував куплену в Римі в 1880 р. книгу промов Демосфена в італійському перекладі молодого депутата парламенту Маріотті, цікаву і для вивчення італійської мови, і як зразок успішного практичного застосування античного красномовства в нових умовах [6].

Прикладний характер звертання європейських інтелектуалів до античної спадщини в сфері мови, культури, державного будівництва І.Турцевич завжди оцінював позитивно. Здобутки греко-римської цивілізації спільні для всієї Європи, і в силу цього, їхнє вивчення робить європейські народи ближчими, зрозумілишими одне одному [7]. Тема практичного застосування античної спадщини в сучасному світі найбільш виразно простежується в працях публіцистичного характеру, виголошуваних професором Турцевичем на відкритих лекціях та засіданнях наукових товариств. Він досить прихильно ставився до перспективи скорочення обсягів класичних навчальних програм на користь поглибленого вивчення предметів. На необхідності таких освітніх реформ наголошував Т.Моммзен і ряд інших німецьких учених та викладачів. Однак подібні погляди Турцевича спричинили звинувачення останнього з боку іншого визначного антикознавця Т.Ф.Зелінського в "антикласицизмі" [8]. Тим не менше, слід згадати, що для І.Г.Турцевича необхідність реформування російської системи освіти стала очевидною в результаті контакту з європейським науковим світом. Ще протягом першого відрядження до Італії він, один з кращих випускників НІФІ 1879 р., усвідомив як глибоко особисту проблему недостатньо ґрунтовну підготовку в царині мови, літератури, грецьких і римських старожитностей, у знанні текстів класичних авторів і точному їх розумінні [9].

Важливим чинником сприйняття Італії та італійської науки Турцевичем стало знайомство з відомим італійським археологом, професором Римського університету Родольфо Амадео Ланчані (1845–1929). Імовірно, це знайомство відбулося в 1880 р. і переросло в тривале і плідне наукове співробітництво. Вже в 1884 р. на засіданні в Київському відділенні товариства класичної філології і педагогіки Турцевич виголосив значного обсягу доповідь про водопостачання давнього Рима, де досить широко цитував праці Ланчані, присвячені даному питанню. Трьома роками пізніше Іван Григорович публікує другу свою значну роботу, котра не втратила актуальності і в сучасній науці, – "Культ Вести в давньому Римі"². Ця праця, безпосередньо тематично пов'язана з основними археологічними роботами Ланчані на римському форумі, дає підстави вважати і Турцевича членом групи дослідників римського форуму, до якого входили Генріх Йордан, Крістіан Гюльзен, Семюел Платнер та інші.

Друге перебування в Італії не змінило на загал негативного ставлення до італійців. У його баченні Італія – це прекрасна, багата старожитностями земля, на якій живуть нещирі люди, котрі постійно женуться за збагаченням. Однак спілкування з колегами-класиками набуло більш конструктивних форм. Турцевич проводить активну дослідницьку роботу в групі топографічних досліджень Ланчані, пише рецензії на його роботи, відвідує музеї, римські катакомби. Коло спілкування Івана Григоровича розширюється і охоплює не тільки близьких колег, але і художників з Росії, серед яких відомі розписами Володимирського собору в Києві художники-академісти брати Павло та Олександр Сведомські [10].

Важливим елементом образу Європи в свідомості російського інтелігента є релігійність. У щоденнику професора НІФІ М.М.Бережкова за 10.02.1930 р. зазначається: "Я погорячився в разговорі с Иваном Григорьевичем о безбожии европейцев, о "лицемерии пап" и католиков вообще, да и протестантов. Погорячився, употребил грубые выражения, неприятные собеседнику, неожиданные для него [...]" [11]. Стереотип "безбожних европейців" послідовно насаджувався російською православною церквою як спосіб утвердження власної виняткової богообраності. Однак враження Івана Турцевича від щирої, глибокої віри італійців, їхнього побожного ставлення до древніх храмів було настільки сильним, що й через п'ятдесят років після першого відвідання однієї з найбільш шанованих римських церков Santa Maria Liberatrice він досить докладно описує одну з ікон храму в листі до співробітника Дніпрельстанівської експедиції археолога В.Грінченка [12].

² Турцевич И. Культ Весты в древнем Риме. – К., 1887.

Друге наукове відрядження Турцевича (1889–1890 рр.) досить докладно відображене в листуванні з професором Університету св. Володимира Ю.А.Кулаковським [13]. Протягом вісімнадцяти місяців Іван Григорович відвідав Німеччину, Францію, Італію і Грецію. Найменше він описував перебування в Боннському університеті, яке зводилося виключно до слухання лекцій з латинської епіграфіки, історії Риму доби імператорів, римської літератури та відвідування історичного семінарію.

Значно більше деталей дає перебування у Франції. Спочатку Париж, де в 1889 р. відбувалася XVI Всесвітня виставка і була відкрита Ейфелева вежа, потім міста Ліон, Нім, Арль, Оранж і Марсель. Південні міста багаті на пам'ятки римської історії, однак Турцевич відзначає ряд негативних чинників, зокрема відсутність літератури, присвяченої місцевим старожитностям, і труднощі в пересуванні країною: "Французы строят Вавилонские башни, а порядочных вагонов (3 класса) не имеют даже на главных линиях" [14]. Міста Франції подаються в його листах в опозиції Париж – провінція, де позитивне навантаження припадає на тихе, спокійне і розмірене життя в провінції, де люди, за його висловом здаються кращими, добрими, більш привітними. Аналогічно сприймалися міста Сицилії Палермо і Сіракузи. Палермо, порівняно з Неаполем, місто порядніше і спокійніше, в Сіракузах Турцевич "потамував антикварну справу", як він назвав купівлю стародавнього папірусного документа, на жаль, втраченого в карантині грецького міста Патри.

Закордонні наукові відрядження, і особливо перебування в Італії, при всіх негараздах побуту і негативах у сприйнятті місцевого населення суттєво вплинули на наукову діяльність професора Турцевича, обумовивши значний тематичний ухил у бік римської античності, досліджень старожитностей міста Рима і провінцій Римської імперії. Однак не менш значним був вплив на особистість ученого, його уявлення про світ і самого себе. Якщо в стосунках із зовнішнім світом Турцевич став більш відкритим, терпимим до проявів чужого, то у внутрішньому світі перебування в Італії на все життя сформувало певну італійськість, яка проявлялася лише в колі найближчих людей у спогадах та жартівливих підписах у листах "синьор Giovanni" [15]. Цей італійський автостереотип Турцевича був достатньо сильним, щоб відобразитися у ностальгічних сновидіннях про Італію та італійських колег³, і розлогих відступках про Рим на лекціях в інституті [16].

³ Див. Турцевич І.Г. Дневник // Ніжинська старовина. – Вип. 2(5). – Ніжин, 2006 – за 4/17, 4, 1919; 16/29, 2; 22/8, 1; 20, 5 того ж року (слід читати "речь Ланчани").

Література

1. Стельмах С. П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX – на початку XX ст. // <http://www.history.org.ua/journal/-2005/5/3.pdf>. – С. 28.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 6112, оп. 1, спр. 351.
3. ВДАЧОН, ф. 6112, оп. 1, спр. 69, арк. 65.
4. Турцевич И.Г. Водоснабжение древнего Рима // Сборник статей по классической древности. – К., 1884. – Вып. I; К., 1885. – Вып. II. – С. 297–298.
5. Турцевич И.Г. Борк и Бокль. Об одном замечательном произведении политической литературы XVIII в. – Нежин, 1912.
6. Там само. – С. 1.
7. Там само. – С. 2.
8. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАК), ф. 264, оп. 1, спр. 162, арк. 17, 14.
9. ВДАЧОН, ф. 6112, оп. 1, спр. 351, арк. 28–29.
10. ЦДІАК, ф. 264, оп. 1, спр. 122, арк. 21 зв.
11. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф. 23, спр. 59, арк. 29.
12. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 10, спр. Г-9, арк. 2.
13. ЦДІАК, ф. 264, оп. 1, спр. 117, 122, 162.
14. ЦДІАК, ф. 264, оп. 1, спр. 117, арк. 7 зв.
15. ВДАЧОН, ф. 6112, оп. 1, спр. 68, арк. 13.
16. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 212.

Д.С.Гордієнко

Професор Петро Люперсольський – місце та роль в історичній науці

Античність є невід’ємною складовою історії України. В античну епоху на території сучасної України – в Північному Надчорномор’ї було засновано цілу низку грецьких колоній. Тісно з цими містами пов’язана історія Київської Русі. З прийняттям християнства на Русь прийшла й перекладна література з Візантії, яка містила й певну інформацію про античний світ. Особливо ж похвалився інтерес до античності у XVII ст. із заснуванням Києво-Могилянського та Львівського колегіумів.